

ELS MANUSCRITS DEL «LIBER IUDICIORUM» DE LES COMARQUES GIRONINES

ANSCARI M. MUNDÓ
Universitat Autònoma de Barcelona

És ben sabut que el dret feudal català posseeix un codi excepcional, un dels més antics d'Europa pel que fa al feudalisme: els Usatges de Barcelona.

Malgrat els enigmes que encara queden per esclarir quant a la datació de sengles usatges, ara coneixem bastant bé les fonts jurídiques que els han inspirat, l'ambient curial, és a dir, dels jutges de la cort del comte de Barcelona, i un panorama suficientment clar per a establir una cronologia dels diferents grups de lleis que confluïren en la compilació.

Els Usatges neixen com a complement de la legislació vigent als comtats catalans a partir de la reconquesta del país. Aquesta era bàsicament les lleis visigodes contingudes en el *Liber iudiciorum* (o *Liber iudicum* —i en català *Libre jutge*— com en deien els nostres juristes). Cal dir, però, que ben aviat foren complementades, encara que en grau menor, per la legislació carolíngia emanada dels capitulars dels seus emperadors i reis¹, així com pels decrets emanats de la cancelleria pontifical de Roma. Els mateixos sobirans francs hagueren de reconèixer i respectar les peculiaritats de la tradició jurídica (ara en diríem «el fet diferencial») dels gots i hispans acollits sota llur govern des de la fi del segle VIII. Carlemany arribava als Pirineus cap al 780, i immediatament es preocupava de consolidar-ne el règim especial². Sens dubte que aquell primer capitular fou tingut ben en compte quan fou el cas d'aplicar el dret a la recent lliurada ciutat de Girona el 785. Els emperadors successius s'afanyaren a confirmar i a fer complir aquestes normes peculiars de gots i hispans³. Lluís el Piadós, en resoldre el 816 el litigi entre els senyors potents i els súbdits menors i més febles, en favor d'aquests darrers, féu transcriure set còpies del precepte constitucional per a guardar en cadascuna de les ciutats principals: Narbona (la metròpoli eclesiàstica), Carcassona, Besers, «Rosciliona» (= Elna), Empúries, Barcelona i Girona⁴. Aquest preceptes diuen ben clar: «...liceat ipsis [hispans i gots] secundum eorum legem de aliis [omnibus] iudicia terminare... secundum propriam legem

¹ A més del Barcelona, ACA, Ripoll 40, que conté aquests capitulars segons la recensió de l'abat Ansegúis, tenim algunes cites explícites del seu ús judicial a Catalunya, com és ara la que el jutge Ponç Bonfill Marc de Barcelona al·legà en el plet de 1024 entre el bisbe sant Ermengol d'Urgell i l'abat Duran de Santa Cecília d'Elins, tot dient: «...ex Capitularibus gloriosissimorum imperatorum ita statutum est...», Stephanus BALUZE, *Capitularia Regum Francorum*, II, Paris, 1780, col. 1545-1549.

² Vegeu R. d'ABADAL, *Catalunya carolíngia, II: Els diplomes carolíngis a Catalunya*, Barcelona 1952, en els apèndixs recull tots els capitulars citats aquí; vegeu el primer, de c. 780, a p. 412-414.

³ Així en els capitulars de Carlemany per als barcelonins (c. 801), de Lluís el Piadós (815 i 816) i de Carles el Calb (844, per als habitants de Barcelona), ABADAL, *lloc citat*, p. 415-425.

⁴ ABADAL, *lloc citat*, p. 420-421.

omnia mutuo definire» (c. 801); «*Ceteras vero minores causas more suo, sicut hactenus fecisse noscuntur inter se mutuo definire non prohibeantur»* (815).

No pot resultar gens estrany que, viceversa, les autoritats civils i eclesiàstiques fessin afegir a les lleis godes alguns preceptes que no hi constaven. Així, el papa Joan VIII, en una butlla emanada del sinode celebrat a Troyes el 878, explica com es va fer en aquella ocasió un d'aquests afegits: l'arquebisbe Sigebod de Narbona hi vingué amb els seus bisbes sufraganis (i, per tant, també els catalans) «*et detulit nobis librum Gothicæ legis»*, on no constava cap norma sobre els sacrilegis; de la qual cosa resultava una indefensió per als clergues i també que els jutges de la Gàl·lia gòtica i d'Hispania no els sancionessin. D'aquí que «*inspectis legibus Romanis»* trobaren una llei de Justinià sobre la composició dels sacrilegis, i, diu: «*precipimus ut in fine codicis legis mundanæ [és a dir, la llei civil dels gots] scribatur hæc lex»*⁵.

Del que acabo de dir es dedueix, repeteixo, que la llei fonamental del període que va des del lliurament de Girona a Carlemany fins a la fi del segle XII, fou el *Liber iudiciorum* o *Libre jutge*; però també se'n dedueix que ben aviat aquest necessità complements per a fer-lo més fàcilment aplicable. La relació dels Usatges amb el *Liber iudiciorum* és més estreta encara que pel fet de gestar-se els Usatges com a complement de l'antic codi visigot. A més de les cites literals amb menció de la font en alguns Ustages, n'hi ha una colla que tenen reminiscències verbals —el que s'esdevé sovint—, o són inspirats directament d'aquella font. Altres vegades els manuscrits dels Ustages porten com a apèndix un nombre variable de lleis del *Liber iudiciorum*⁶.

L'ús que els jutges i notaris feren del codi visigot fou tan sovintejat que no calen demostracions per a deduir que en aquells segles la gent vivia immersa en l'antiga tradició jurídica. Han estat fetes estadístiques de les cites que apareixen en els documents de l'època que són ben convincents⁷.

Només en posaré un exemple significatiu: el mestre Renall —d'origen probablement occità, canonge de Barcelona i finalment de Girona, autor molt probable d'una col·lecció canònica de la primera mitat del segle XII— feia lluir els seus coneixements jurídics en redactar documents notariais. En un d'aquests, redactat el 1113 encara com a «*grammaticus Barchinonensis»*, deia: «*Vendicio» sicut ratio legis Gothicorum asserit in quinto libro —lege lector!— habebis «quod per scripturam, si fiat, firma manebit»*⁸.

⁵ Vegeu-la en ABADAL, *ibidem*, p. 436-437; he de dir que només conec un manuscrit del *Liber iudiciorum* que porti una llei sobre els depredadors dels béns eclesiàstics afegida al cos de l'obra: és el Barcelona, B. de Catalunya, 944 (publicada per G. MARTÍNEZ DíEZ, *Un nuevo códice del «liber iudiciorum» del siglo XII*, AHDE, 31 (1961) p. 681-682), que no és la llei de Justinià (Cod. 17, 4, 21) afegida per decret papal. El *Liber iudiciorum*, per altra banda, parla dels sacrilegis a IV, 5, 6, en una llei que només es troba en la recensió Ervigiana però no en la Recesvintiana (vegeu el que en dic tot seguit), llei que hauria anat millor afegida després de V, 1, 1-4: *de ecclesiasticis rebus*; iés que Sigebod i els bisbes catalans i narbonesos només disposaven en aquella ocasió d'un còdex de la recensió de Recesvint?

⁶ He explicat i resumit aquests fets en el meu treball, *Fragment del «Libre jutge», versió catalana del «Liber iudiciorum»*, Miscel·lània Ramon Aramon i Serra, IV, Barcelona 1984, p. 155-193.

⁷ W. KIENAST, (versió de J.M. FONT i RIUS), *La pervivencia del derecho godo en el sur de Francia y Cataluña*, BRABL, 35 (1973-74); M. ZIMMERMANN, *L'usage du droit wisigothique en Catalogne du IXe au XIIIe siècle...*, Mélanges de la Casa de Velázquez, 9 (1973) p. 233-281 (espec. p. 251-253); A. IGLESIA FERREIRÓS, *La creación del Derecho en Cataluña*, AHDE 47 (1977) p. 99-423 (espec. p. 401-406); vegeu encara J. RIUS i SERRA, *El derecho visigodo en Cataluña*, Spanische Forschungen der Görtesgesellschaft, I, 2 (1940) p. 72-73.

⁸ *Liber iudiciorum* V, 4, 3; pergami original a Barcelona, ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer III n. 163

D'un codi legal tan usat pels jutges i notaris d'aquells segles per força n'han hagut de pervenir una colla de còdexs fins als nostres dies i, en tot cas, notícies d'altres de perduts. En conec uns 20 (entre sencers i fragmentaris) d'origen català, a més d'unes 25 mencions d'altres de perduts⁹.

És ben conegut que existeixen tres recencions del *Liber iudiciorum*: la de Recesvint, primitiva, la d'Ervigi o ampliada, i l'anomenada Vulgata. Convé recordar-ho puix que després en treurem alguna conclusió textual.

*
* *
*

Feta aquesta introducció vegem ara en concret els manuscrits gironins d'aquest codi legal que han pogut arribar fins a nosaltres desafiant les maltempades que sovint s'han abatut sobre el nostre país. Els relacionaré per ordre cronològic suposat de llur escriptura.

1) El còdex París, B.N., lat. 4667 és molt important, no sols per la seva antiguitat —en parlarem de seguida— sinó pel fet d'ésser atribuïble amb tota probabilitat a Girona capital. De fet, una nota afegida a la llista del reis visigots (que, per cert, acaba amb els dos monarques autòctons Aquila i Ardó, que governaren encara uns anys la Narbonesa i la Tarraconense, i no són mai considerats en els manuals d'Història d'Espanya que ens feien aprendre a l'escola), la nota, repetixo, afegida de la mateixa mà a continuació, diu:

«Era DCCC /// LXVI sic uenit Marohane ad Ierunda VI° idus hoctubres anno XIII° inperante Ludouico».

Coll i Alentorn¹⁰ ja va veure que l'expressió *venit ad Ierunda* indicava necessàriament un lector local que havia assistit a la vinguda, no pas pacífica sinó de ràtzia, del cabdill àrab Abu-Marwan a la ciutat; anotació que, d'entrada, només podia interessar als gironins. La data, que per l'anàlisi paleogràfica és estrictament contemporània de l'escriptura del manuscrit, ha estat interpretada tot reduïnt l'era hispànica «866» al «828» de l'era cristiana. Encara que només sigui per envellir, almenys d'un any, el magnífic còdex gironí, cal dir que l'any 14è de l'emperador Lluís el Piadós correspon al 827¹¹; data que també és corroborada per la manera de calcular l'era hispànica a Catalunya en aquells segles, ja que la feien de 39 anys en comptes de 38, com a la resta de la península; i així tenim que 866 menys 39 ens donen exactament 827, que concorda amb l'any 14è de l'imperi de Lluís¹².

⁹ Llistes de còdexs es troben en la introducció a l'edició crítica establerta per K. ZEUMER, en *MGH, Legum sectio I, tomus I: Leges visigothorum*, Hannover-Leipzig 1902 (reed. 1973), p. XXI-XXIII; M.C. DÍAZ y DÍAZ, *La «lex visigothorum» y sus manuscritos*, AHDE, 46 (1976) p. 163-244.

¹⁰ *La historiografia de Catalunya en el període primitiu*, Estudis romànics 3 (1951-52) p. 143.

¹¹ COLL i ALENTORN, *ibidem*, tot i donar primer l'any 828, en la nota 8 ja diu que per l'any del rei correspondria al 827. Els historiadors àrabs indiquen en aquest any (= 212 de l'hègira) la ràtzia d'Ubaidal-là-b.-Abdal-là el Valencià, que s'identifica amb Marwan segons J.M. MILLÀS i VALLICROSA, *Cròniques catalanes, II: Historiadors àrabs referents a la reconquesta*, Barcelona (en premsa), p. 114-115.

¹² He tractat aquesta peculiaritat del càlcul de l'era en alguns treballs meus: *La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya*, Anuario de Estudios Medievales 4 (1967) p. 28 nota 52 (on dono referències bibliogràfiques) i a *Fragment del «Llibre jutge» versió catalana...* (vegeu nota 6) n. 11.

La importància d'aquest manuscrit gironí del *Liber iudiciorum* radica en el fet que només n'existeix un altre de més antic: es tracta del Vaticà, Reg. lat. 1024, del qual tots els indicis el fan creure escrit a cavall dels segles VII i VIII i en la zona pirinenca; pel meu costat tendeixo a creure'l copiat a l'Urgell o la Cerdanya¹³. Si el manuscrit Reg. 1024 és el més antic representant de la recensió original Recesvintiana, el manuscrit de Girona és el més antic de la recensió d'Ervigi retocada per Ègica, però plena de variants de l'antiga de Recesvint.

Les moltes notes afegides al nostre manuscrit en escriptura visigòtica del segle IX encara, i en carolina que fa anotacions, correccions i glosses fins al segle XII (alguna «*probatio pennae*» de notació musical aquitana) fan creure que el còdex fou intensament utilitzat durant tres segles seguits, pel cap baix.

És ben clara, doncs, la importància de tota la regió pirinenca en la transmissió dels textos primitius de les lleis visigodes.

Per tal d'introduir altres còdexs i fragments del *Liber* també des del segle IX i de procedència gironina, serà útil recórrer al catàleg més antic conegut de la biblioteca del monestir de Ripoll. L'inventari va ésser dreçat el 1047, al cap de pocs mesos de la mort del gran impulsor de la cultura, l'abat i bisbe Oliba. Entre els volums relacionats hi consten: «*Libri iudices III, duo vetustissimas*»¹⁴. Des de fa temps s'ha procurat identificar aquests tres còdexs del *Liber* existents a Ripoll, abans de mig segle XIè. Comencem pels «*duo vetustissimas*» (cal advertir que per a considerar-los «vellíssims» n'hi havia prou, aleshores, que tinguessin un parell de centenars d'anys d'antiguitat).

2) Rudolf Beer¹⁵ ja va identificar les restes d'un d'ells en els tres fulls de guarda (f.I del començ i ff.87-88 del final) del ms. actual Barcelona, ACA, Ripoll 46. I no s'equivocava, ja que l'escriptura d'aquests folis és visigòtica de la regió pirinenca i sense cap mena de dubte atribuïble al començ del segle IXè. Però com que Ripoll no va ésser fundat fins a la fi del mateix segle, cap al 879-880, hem de creure que el còdex havia estat copiat en un escriptori no massa llunyà, en plena ufana productora i relacionat amb Ripoll. En aquestes condicions de temps i de lloc semblaria més versemblant pensar en els escriptoris de les catedrals de Girona i d'Urgell, que sens dubte reunien les dites condi-

¹³ A.M. MUNDÓ, *El comicus palimpsest Paris lat. 2269...*, Liturgica I: Cardinali I.A. SCHUSTER in memoriam (= Studia et Documenta, 7), Montserrat 1956, p. 172; M.C. DÍAZ y DÍAZ, *La «lex visigothorum»* (vegeu nota 9), p. 183, ho accepta; en canvi, el mateix autor, p. 186-191, que analitza la composició del ms. 4667 en el seu estat actual, creu poder-ne deduir que està format amb les restes de tres còdexs: A = f. 1-5 + 5 b: restes d'un manuscrit de les Sentències de sant Isidor «de la primera parte del s. IX, o poco anterior» [jo el creuria estrictament contemporani del cos del ms. del *Liber iudiciorum*]; B = f. «7» -186 [en realitat f.6 i 8-186]; cos del còdex amb el text legal visigòtic; C = f. «6» [de fet, 7]: que ell creu inserit aquí procedent d'un altre còdex del mateix *Liber*, amb la llista dels reis gots i la nota gironina. Aquesta tricotomia li permet conjecturar que el cos del manuscrit és pirinenc, però no necessàriament català, car podria ésser narbonès; per a suposar això es basa precisament en la duplicat del començ de l'índex del *Liber* contingut en el f. «6» (= 7), que ell creu inserit posteriorment al començ del manuscrit complet del *Liber*. A mi em sembla que l'escriptura de la llista de reis visigots i la nota sobre Marwan a Girona han estat fetes per al ms. complet del *Liber*, que per error no tindria la llista susdita de reis; però l'escriptura i el ductus de les majúscules dels títols del f.7 (no «6») és la mateixa de la del cos del ms. f.6 i 8-186; així com la de la llista dels reis és igual que la dels ff. 1-5, 5 b de les Sentències d'Isidor.

¹⁴ R. BEER (versió catalana de P. BARNILS). *Los manuscritos del monastir de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona 1910, p. 82.

¹⁵ *Ibidem*, p. 29 i 82.

cions¹⁶. El prof. Mateu i Llopis acceptava l'origen gironí i hi afegia un argument deduït de la presència en els marges del fragment que estudiem, d'uns monogrames cruciformes (que diuen, ANTIQUA referit a les lleis del *Liber* que ho eren) molt semblants als que apareixen en les monedes de Girona amb el monograma KAROLUS, és a dir, Carlemany¹⁷. El prof. M. C. Díaz y Díaz creu també en l'atribució a Girona, tot afegint-hi un nou argument derivat de l'afinitat del text d'aquests fulls amb el que ofereixen altres còdexs catalans, entre ells el ms. de París 4667, que hem estudiat abans¹⁸. Encara que, —com explico en una nota, per no carregar aquesta conversa— el fragment del ms. 46 de l'ACA fos escrit, com ara penso més probable, a Urgell, el «vetustíssim» fou amplament i llargament usat a Ripoll almenys des del segle XI, i possiblement era allí des de la fundació en temps de Guifré el Pelós i de l'abat Dagui.

3) M'es molt grat aportar aquí, per primera vegada, un nou fragment ripollès del *Liber iudiciorum*, que sembla possible identificar —cautament, com diré tot seguit— amb l'altre dels «vetustíssima» del catàleg del 1047. La descoberta recent ha estat feta pel dr. M. S. Gros a l'Arxiu-Museu folklòric de Ripoll¹⁹. Es tracta d'un bifoli de pergami força fet malbé i retallat, car havia servit de cobertes d'un manual de notari de Ripoll; així i tot és fàcilment reconstruïble la seva aparença original. El text conservat correspon al *lib.* XII, 3, 1-4 i, per tant, com que el text és seguit es tracta del bifoli central d'un quadern; aquest era escrit a

¹⁶ Vegeu el meu treball, *El comicus palimsest...* (citat a nota 13), p. 173, on insinuava ja l'origen gironí. Malgrat això, no vull pas amagar la possibilitat de l'origen urgell-lita d'aquest fragment per les raons següents: el primer abat de Ripoll, Dagui, havia estat abans prevere i rector de Grèixer (el 871) del bisbat d'Urgell, seria lògic pensar que de la seu de l'Urgell s'endugués el còdex; i no pot sorprendre puix que sabem que Dagui era ben entès en lleis: de fet, poc temps després de la fundació de Ripoll ja feia reclamacions judicials davant del tribunal del comte Guifré de Barcelona i dels seus jutges; és obvi, doncs, que coneixia els seus drets per mitjà de la lectura assídua del *Liber iudiciorum*: qui sap si d'aquest fragment de l'actual Ripoll 46? Per Dagui i els seus antecedents vegeu R. d'ABADAL, *La fundació del monestir de Ripoll*, Miscel·lània A.M. Albareda I (= Anal. Monts., IX), Montserrat 1962, p. 25-49 (reed. a *Dels visigots als catalans. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, I, Barcelona 1969, p. 485-494); el mateix autor ja ho havia dit a *Els primers comtes catalans*, Barcelona 1958, p. 130-139.

¹⁷ F. MATEU y LLOPIS, *Los fragmentos del Forum iudicum de Ripoll*, Miscel·lània A.M. Albareda I (= Analecta Montserratensia IX), Montserrat 1962, p. 199-205 i làmina; l'argument no em sembla ara tan fort, ja que també les monedes carolíngies de Barcelona, d'Empúries i de Roda presenten el mateix monograma (vegeu J. BOTET i SISÓ, *Les monedes catalanes*, Barcelona, IEC, 1908 (reed. 1976), p. 12-14, que les creu de Carles el Calb; però M. CRUSAFONT, *Tipo inédito de Carlomagno de la ceca de Roda*, Acta Numismàtica 13 (1983) p. 125-135, ja rectificava degudament i creu que el monograma és de Carlemany; ídem, *Numismàtica de la corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid 1982, p. 25-29 i 150-151); Mateu i Llopis encara remarcava que el bisbe Sisebut d'Urgell firmava igualment en monograma la coneguda acta de consagració de Lilet del 833 (reproducció en P. PUJOL i TUBAU, *De paleografia visigòtica a Catalunya*, Butlletí de la Biblioteca de Catalunya 4 (1917) p. 6-27 i fig. 1, repetit a *Pere Pujol i Tubau, obra completa*, a cura de Joan Riera i Simó, Valls d'Andorra, Editorial Andorra, 1984, p. 119-123 i lám. I; també Z. GARCIA VILLADA, *Paleografía española*, II, Madrid 1923 (reed. Barcelona 1974), lám. XLVIII n. 69, cf. I, p. 255-257.

¹⁸ M.C. DÍAZ y DÍAZ, *La lex visigothorum* (citat a nota 9), p. 173-174 i 199-202, on en fa una descripció codicològica detallada; confesso que no acabo de veure clar el que diu DÍAZ sobre la possible pertinença del foli A(=I) a un còdex diferent del dels ff. B-C (finals); estic convençut —i DÍAZ també en dona arguments— que pertanyen a un mateix manuscrit, encara que potser siguin d'una altra mà. DÍAZ contempla la possibilitat de Vic o Girona, però no d'Urgell, com m'inclino a creure ara.

¹⁹ Amablement comunicada conjuntament pel prof. Marc Mayer, que n'han identificat el contingut; els ho agraeixo a tots dos, així com al sr. Eudald Graells, conservador de l'Arxiu-Museu folklòric de Ripoll que, amb gran cordialitat, m'ha deixat examinar el fragment i me n'ha fet fotografies; amb el sr. Graells li hem donat el n. 20 dels fragments de manuscrits del Museu-Arxiu.

una sola ratlla tirada; calculada la caixa del text i els marges amplis originals que encara queden, es pot suposar que es tractava d'un còdex de 320 × 220 mm., mida infoli ben respectable²⁰.

L'escriptura traçada per una mà experta, que marca els gruixos de les lletres arrodonides, i de ductus molt regular, però sense luxe (només té caplletres mitjanes senzilles i numeració de capítols al marge), demostra que el còdex fou escrit al començ del segle IXè, certament en la regió mateixa nordoriental dels comtats catalans. L'argumentació per atribuir-lo possiblement a Girona seria la mateixa que vaig esgrimir de primer per a l'altre «vetustíssim» ripollès descrit anteriorment, és a dir: com que fou copiat molt abans de la fundació del monestir, calia pensar en un escriptori important capaç de produir llibres de dret, en sèrie, per a exportar. I, en aquest cas, el ductus de l'escriptura creuria que recorda més les del Pirineu oriental que les de l'occident català²¹.

4) He dit que el fragment encara conservat a Ripoll sembla possible d'identificar cautament amb un dels dos «vetustíssims» del catàleg del 1047. La cautela ve obligada pel fet que, al 1835 fou cremat a Ripoll mateix un altre *Liber iudiciorum* que els autors dels catàlegs dels segles XVII a XIX descriuen com a «antiquissimus»²²; era del segle IX o X, de format in 8º; li mancaven els fulls del començ i de la fi, i, així i tot, encara tenia més de 244 folis; portava el n. 264 antic i la signatura 3-3-18. Hom es veu temptat d'identificar aquell bifoli encara conservat a Ripoll, del qual parlava suara, amb els fulls finals que ja mancaven a l'«antiquissimus» perdut el 1835: de fet, el bifoli ripollès conté el final del llibre XII (que és el darrer del *Liber*), amb les lleis referents als jueus. Dos fets, però, em dissuadeixen de creure-ho: el format infoli del fragment conservat a Ripoll, mentre que el còdex truncat i perdut era in 8º segons els catàlegs i, a més, acabava amb un glossari jurídic que només arribava a la lletra N; doncs, no li devia mancar pas el final del llibre XII, sinó només els darrers fulls del glossari.

5) Ripoll encara va posseir durant alguns segles, almenys, altres dos còdexs del *Liber iudiciorum*. Sens dubte que el que, segons el catàleg del 1047, no era «vetustissimus» sinó modern, s'ha d'identificar amb un magnífic manuscrit de la biblioteca antiga de Ripoll, que tots els que l'havien vist coincidien en descriure'l com de gran luxe i ben decorat²³; també va cremar l'any 1835, d'infausta memòria, almenys pel que fa al nostre tresor cultural monàstic. Els catàlegs successius dels segles XVII a XIX no sols el descriuen amb cert detall sinó que fins en copien l'epígraf. En aquest hi constava que fou escrit a Barcelona per manament del levita i jutge Bonhom, a prec del diaca Sindered fill del difunt Fructuós Camil-

²⁰ Coneguda l'existència d'aquest fragment després d'enviar a la impremta el meu treball *Fragment de «Libre jutge»* (vegeu nota 6), l'he pogut descriure encara en un *post scriptum* afegit a darrera hora.

²¹ Comprenc molt bé que, pel fet de no haver-hi estudis publicats de localització de mss. visigòtics escrits a banda i banda del llevant dels Pirineus, la suposició no passa d'hipòtesi meua; però penso argumentar-la algun dia.

²² Vegeu llurs catàlegs en G. MARTÍNEZ DÍEZ, *Dos catálogos inéditos de la biblioteca del monasterio de Ripoll*, Hispania sacra 22 (1969) p. 333-423 (espec. p. 412 i referències als números dels catàlegs); F. VALLS y TABERNER, *Códices manuscritos de Ripoll*, RABM 35 (1931) p. 171, el catàleg del 1823 de Prósper de Bofarull.

²³ MARTÍNEZ DÍEZ, *Dos catálogos* (vegeu nota 22), p. 412 i referències sota el n. 122 antic i el 3-2-17; mencionat per VILLANUEVA, *Viage*, VIII, p. 51-52, amb el n. 13 del seu petit inventari; encara VALLS TABERNER, *Códices* (citat a n. 22), p. 167.

la, i fou acabat de transcriure l'u de setembre del 1010²⁴. Era germà bessó del còdex de l'Escorial Z.II.2 escrit pel mateix Bonhom a Barcelona l'11 de juliol de l'any següent 1011; fins al segle XVI es trobava a Vic, quan el bisbe Joan Baptista Cardona el regalà a Felipe II. Si he mencionat aquests manuscrits bessons és perquè el de Ripoll estigué en terres gironines durante vuit segles i hi fou utilitzat sense cap mena de dubte.

6) Per acabar amb els còdexs ripollesos del *Liber* hem d'esmentar l'actual ms. Barcelona, Bibl. de Catalunya 944, miscel·lani que conté, a més d'Amalari *de divinis officiis*, un epítom de la col·lecció canònica *Hispana* i un altre epítom del *Liber iudiciorum*²⁵; aquest darrer, en els folis 182v a 293. Després d'una anàlisi detallada del contingut em sembla poder assegurar que aquest miscel·lani està format per diversos manuscrits del segle XI i XII; el més antic dels quals és precisament l'epítom del *Liber*. És sens dubte de cap a mig segle XI (no del XII inc. com diuen Martínez Díez i Díaz y Díaz), certament copiat a Ripoll, encara que no figuri en cap dels seus catàlegs dels segles XVII-XIX²⁶. No pot ésser tampoc el més modern dels mencionats al catàleg del 1047, ja que l'actual 944 fou copiat sens dubte després d'aquesta data. No sé com es pot explicar l'omissió d'aquest epítom del *Liber* en els esmentats catàlegs, ja que tots ells descriuen amb un cert detall la primera part del còdex amb Amalari i la *Hispana*²⁷.

La recensió reduïda oferta pel ms. 944 conserva 347 de les 585 lleis que transmetia la recensió Vulgata del *Liber*. Els criteris de selecció d'aquestes lleis i, per tant, també els d'omissió de moltes de les altres, obeeixen a la mentalitat jurídica del nostre país a partir de mig segle XI. Cada dia s'hi obrien més pas els costums feudals que anirien configurant el dret codificat en els Usatges. No m'entretindré gaire a detallar els aspectes feudals d'aquest epítom: ja ha estat insinuat amb prou extensió i perspiciàcia²⁸. Només en remarcaré alguns: en el moment de la recensió de l'epítom ja feia temps que a Catalunya no hi havia elecció del sobirà, com, en canvi, era legislat entre els visigots: aquí els comtats eren hereditaris, de pares a fills, des de la fi del segle IX; són omesos els poders judicials de tots els càrrecs de la cort visigoda, ja que aquells poders havien passat als jutges de la cúria comtal; no centralitza l'administració de justícia en el príncep —en aquest cas, en el comte de Barcelona—, ja que els altres comtes catalans havien fraccionat el centralisme jurídic del regne visigot; ha canviat la situació legal dels antics serfs entre els visigots per una gairebé total supressió de la servitud i per l'ús d'una terminologia més fluïda, amb millor adaptació al règim feudal català que, malgrat el que sembli, en l'epítom que comentem, tendeix a equiparar tothom davant la llei; de fet, les mesures discriminatòries, que s'aplicaven abans

²⁴ Excepte VILLANUEVA, *Viage*, VIII, p. 51, que el data bé del 1010, tots els altres autors (vegeu-los en notes anteriors tant pel que fa als catàlegs antics com als autors moderns) el daten de 1011; pel 1010 es pot veure el meu estudi *La datació* (citat a nota 12), p. 18 nota 22.

²⁵ G. MARTÍNEZ DíEZ, *Un nuevo código del «Liber iudiciorum» del siglo XII*, AHDE 31 (1961) p. 651-694; seguit per M.C. DíAZ y DíAZ, *La «lex visigothorum»* (citat a nota 9), p. 176.

²⁶ Constatat ja per MARTÍNEZ DíAZ, *Un nuevo código*, p. 656-658. Aquest autor deixa entendre que el ms. 944 hauria estat a l'Arxiu Reial de la Corona d'Aragó i en les mans de Bofarull el 1822; no ho crec: penso que és més versemblant que fos deixat a Pedro Rodríguez de Campomanes, com constata el p. Benet Ribas al final del seu catàleg, segons l'edició de MARTÍNEZ DíEZ, *Dos catálogos*, p. 406.

²⁷ Vegeu MARTÍNEZ DíEZ, *Un nuevo código*, p. 654-658; també el meu *Fragment del «Libre jutge»*, p. 189. Martínez Díez s'equivoca, però, en identificar aquest ms. amb un altre, mencionat pels mateixos catàlegs, de contingut similar però de format infoli, que no correspon a les mides in 8° del 944.

²⁸ MARTÍNEZ DíEZ, *Un nuevo código*, p. 582-590.

a l'esfera penal, es veuen molt reduïdes en aquest epítom i, així, la protecció legal del serf no difereix gairebé de la de l'home lliure; quelcom semblant passa amb els jueus: en l'epítom han desaparegut les lleis del llibre XII que els discriminaven davant la societat visigoda: la societat catalana de mitjan segle XI era no sols tolerant sinó fins i tot oberta als jueus que hi conviuen; com era també supèrflua la distinció antiga entre «gots» i «romans», que també desapareix; hi ha una tendència, en canvi, a reforçar l'autoritat dels jutges i es dona una merma de les garanties processals, fet que insinua la tendència feudal de donar poder a les diverses jurisdiccions de l'escala social; la supressió de l'organització militar visigoda ve substituïda per la nova jerarquia feudal i de vassallatge; l'epítom, encara, també substitueix el complicat sistema fiscal visigot per un de més laxe i esfumat.

Heus aquí l'interès d'aquesta recensió jurídicament modernitzada del *Liber iudiciorum* que trobarem de seguida en la versió catalana que tractaré aquí breuissimament, ja que, tot i ser feta a Barcelona pels jutges de la cort comtal, ha estat descoberta en terres gironines.

7) L'actual manuscrit Montserrat 1109 consta d'un sol full de pergami molt fet malbé pels anys, ja que servia de relligadura d'un insignificant quadernet de censos cobrats a la Vall d'En Bas i rodalies fins a Ripoll, durant el segle XVI. Això fa pensar que arribà a mans d'un pagès de la Garrotxa en època moderna. El full únic conservat conté par del llibre II, títol 5, lleis 12, 14 i 15; el llenguatge català té tots els caràcters d'una llengua normalitzada i fins estandaritzada en el seu lèxic jurídic. Es tracta també d'un epítom del *Liber iudiciorum* que pels Usatges sabem que portava el títol de *Libre Jutge*. Si el còdex sencer fou copiat entre 1180-1190, la versió he deduït que seria de cap al 1140. Aquesta versió representa un estadi encara més modernitzat de les lleis visigodes («*aligs godes*», com en deien aleshores) que el de l'epítom del ms. 944. L'estreta relació que presenta amb els Usatges, que n'eren el complement, fa pensar que aquests últims foren traduïts també cap a la mateixa data que l'epítom del *Libre Jutge*. Com que tot això i bastant més ho explico en un treball d'aparició recent, no m'estenc més a detallar la investigació feta damunt d'aquesta interessant troballa jurídic-lingüística.

En parlar dels manuscrits de Santa Maria de Ripoll ja hem constatat la utilitat que tenien per a l'historiador de la cultura —que això és el que estem fent aquí— les mencions que es troben en els vells catàlegs. Per no moure'ns d'aquesta font de coneixement i sense allunyar-nos tampoc de la comarca, voldria fixar un moment l'atenció en l'altre gran monestir del Ripollès —després col·legiata— de Sant Joan de les Abadesses.

8) En l'inventari d'ornaments i joiells de la sagristia i dels llibres de la biblioteca redactat el 1218, hi constava una *Lege gotica*²⁹, que s'ha d'identificar sense cap mena de dubte amb el *Liber iudiciorum*, tan ben conegut nostre des de fa temps. Els canonges tornaven a fer-lo constar en l'inventari redactat el 1458, amb el mateix títol però, en plural³⁰.

²⁹ Editat per J. MASDEU, *Un inventari de l'any 1217 de Sant Joan de les Abadesses*, Butlletí del Centre excursionista de Vich 46 (1923) p. 141-146; segons el còmput florentí seguit a Catalunya l'any, però, s'ha de reduir al 1218.

³⁰ *Las leyes góticas*, com tradueix —suposo que del llatí— P. PARASSOLS y Pi, *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio*, 2 ed. Barcelona 1874, p. 142-144.

Després d'aquesta repassada de manuscrits conservats en les biblioteques i arxius actuals, així com dels perduts que consten en els inventaris d'antigues llibreries, per cloure dignament aquesta exposició afegirem algunes mencions que apareixen en altres menes de documents. Ells aporten també notícies d'altres còdexs ara perduts però certament manejats sovint pels jutges i notaris. Els d'interès més remarcable són els testaments i deixes «post mortem», així com les actes de judicis celebrats en aquella època que mencionen explícitament el *Liber*.

9) Precisament d'aquesta darrera mena resulta molt instructiu el procés verbal d'un judici començat a Sant Genís d'Orriols i finit a la catedral de Girona. El plet era interposat per la comtessa Ermessenda, vídua de Ramon Borrell, com a tutora del fill, encara menor d'edat, Berenguer Ramon I de Barcelona, contra el comte Hug d'Empúries per haver usurpat i invadit, aquest darrer, l'altou d'Ullastret. El comte Hug, impetuós, després d'envair les terres ambicionades, volia resoldre l'afer amb un duel entre un cavaller seu i un de la comtessa. Davant d'aquesta exigència abusiva, que anava introduint el costum feudal del dret del més fort, Ermessenda no s'hi avingué, tot al·legant que la resolució d'un plet per batalla no era permesa per la llei gòtica. Ermessenda preferí optar per una solució pacífica. El mes d'agost del 1018 demanà que es reunís un tribunal format pel comte de Besalú Bernat Tallaferró com a fiador del comte Hug, i pel bisbe de Vic Oliba (germà del Tallaferró) com a home bo de la comtessa, pels jutges Guillem de Girona, Guifré d'Osona i Ponç Bonfill Marc de Barcelona i una munió de magnats barcelonins, gironins i empordanesos. Després de moltes sessions d'instrucció del judici, amb les declaracions dels testimonis, i d'haver-se traslladat a Girona, els jutges, *apertis codicibus legum Gothorum*, van sentenciar en favor del millor dret de la comtessa i del seu fill. Per tal de corroborar llurs arguments, els jutges al·legaren i transcrivieren literalment les lleis següents del *Liber iudiciorum*: llib. V, «5, 6» (= 6,5); V, 4, 20; VIII, 1, 5 i 7³¹; el text críticament confrontat correspon a la recensió d'Ervigi-Vulgata, molt propera als altres manuscrits catalans³².

Com s'ha pogut constatar, el *Liber iudiciorum* era profundament conegut; veiem per una esletxa del temps els tres jutges remenant cadascú el seu còdex i triant-ne les cites convenients al cas. I això passava en terres gironines com arreu de Catalunya.

10) Abans d'acabar el segle XI encara trobem dues mencions de còdexs perduts d'aquestes encontrades. El levita i canonge cabiscol de Girona, Ponç, que devia ésser un potentat, pel que es dedueix del seu testament signat el 15 de febrer del 1064, deixava tots els seus llibres, entre els que hi figurava un *Librum iudicum*, a Sant Martí Sacosta, col·legiata que ell havia edificat³³.

11) Deu dies després, el 25 de febrer del mateix 1064, moria a Girona el també clergue i, a més, jutge Guitart. En el testament redactat el 18 de novembre de l'any anterior, deixava el seu *librum iudicum* al clergue Guillem Guifré³⁴.

³¹ El text a *Marca Hispanica*, app. 181, col. 1013-1016; vegeu R. d'ABADAL, *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*, 3 ed. Barcelona 1962, p. 216-219.

³² El detall es pot veure en l'edició de ZEUMER, *Leges visigothorum*, (citada a nota 9).

³³ VILLANUEVA, *Viage*, XII, p. 141 i p. 301-307 (espec. p. 304).

³⁴ L'original a l'Arxiu capitular de Girona, on el meu amic el canonge Gabriel Roure l'ha descobert no fa gaire i me n'ha comunicat la notícia que agraeixo ben de gust.

Aquest, al seu torn i ja canonge, va testar el 14 de magi del 1064; volia emprendre una llarga peregrinació a Galícia, sens dubte per a venerar la tomba suposada de l'apòstol sant Jaume; però no hi arribà; emmalaltit durant el viatge moria a Palència el més d'agost del 1065. A l'executar-ne el testament, per l'octubre, els seus marmessors lliuraren *suum librum iudicum* (el que havia rebut en herència del jutge Guitart) a Guillem Seniofré, que era clergue al servei de Santa Maria, és a dir, de la seu de Girona³⁵.

M'he permès aquests detalls trets de testaments i herències per comprendre millor com eren d'estimats i manejats aquests vells còdexs del *Liber* a casa nostra en l'època del naixent feudalisme.

*
* *

Com s'ha pogut constatar amb el que bonament he reunit en aquestes pàgines, els manuscrits gironins, per algun concepte, del nostre text prefeudal es compten entre els més antics conservats: entre els arribats fins a nosaltres sencers o fragmentaris i els perduts mencionats en testaments, judicis i inventaris antics arriben a la dotzena. Això és una glòria, tant si es mira des del punt de vista d'una tradició cultural i jurídica ben conservada, com si ho veiem des de l'òptica local de Girona, important en la plasmació del nou dret feudal català.

³⁵ VILLANUEVA, *Viage*, XII, p. 141-142 i 307-312 (espec. p. 311).